

Мирјана Менковић

mirjana.menkovic@etnografskimuzej.rs
Етнографски музеј у Београду

Утицај чешких текстилаца на развој текстилне индустрије у Србији од почетка до друге половине XX века

У средишту интересовања аутора је утицај чешких држављана, у првом реду као имиграната, са капиталом уложеним у производњу текстила и предмета од текстила, или са стручним знањем и пословношћу, којим су доприносили да југословенска и српска текстилна индустрија у току свог међуратног развоја поприме својеврсне особености. У периоду између два светска рата су се појавила прва индустријска предузећа за израду конфекције и трикотаже, захваљујући понуди домаћих тканина и плетенине, која је израђивана претежно од увозног предива. За њихово оснивање, пре свега, као и за каснији развој, кључне су биле иностране инвестиције и досељена радна снага, уз сарадњу са занатским радњама и задругама, у области дораде и израде готових производа. Осим, у структури преовлађујућег, страног капитала из Аустрије, односно Беча, знатан је био удео капитала из Чешке, а затим из Енглеске и Италије, уз значајно учешће Јевреја, пореклом из више европских држава. Притом, највећи удео квалификоване радне снаге из иностранства стигао је из Чешке, било да се радило о етничким Немцима или о Чесима.

Кључне речи: југословенска и српска текстилна индустрија, чешка текстилна индустрија, развој моде.

Influence of Czech Textile-makers on Development of Textile Industry in Serbia from the Beginning to the Second Half of the 20th Century

The main topic of this study is influence of Czech nationals, primarily as immigrants, with capital invested in production of textile and textile products or with expert knowledge and entrepreneurship ability contributing to certain special features of Yugoslav and Serbian textile industry during the period of its development between the two World Wars. In this period the first industrial businesses for ready-to-wear and knitwear clothes have appeared, due to availability of locally manufactured woven and knit fabric, mostly produced from imported thread material. Both their initial establishment and later development were crucially influenced by foreign investments and immigrant workforce, hand-in-hand with craft workshops and communal manufactures specializing in finishing the pre-made products and creating the recognizable brand products. In addition to the predominant foreign capital from Austria, primarily Vienna, the next most important share was that of capital from Czechia, only distantly followed by that from England and Italy, with a significant contribution by the Jewish community from several European countries. At the same time,

most of the qualified workforce immigrated from Czechia, including both ethnic Germans and ethnic Czech.

Key words: Yugoslav and Serbian textile industry, Czech textile industry, development of fashion.

У процесу европеизације одевања у Србији, Београд је, неспорно, одиграо најважнију улогу. Београдски трговци и развијене трговачке везе са трговинама и магацинима у Аустроугарској монархији, Немачкој, Италији, Белгији, Швајцарској, Енглеској и Француској обезбеђивали су најширу и најразноврснију текстилну и модну робу. Први кројачи мушког и женског одела су у Србију стигли још у првој половини деветнаестог века, модискиње нешто касније, углавном са простора Војводине и из Беча и Пеште. Кројачки занат се ширио у два правца: професионални кројачи, по правилу мушкарци, припадали су моделу еснафа, док су жене биле најчешће неформално обучаване, нарочито у мањим и сеоским срединама, па су се овим занатом бавиле као додатном делатношћу, а „клијентелу“ стицале препоруком. Начин израде одеће коју су они нудили утицао је на друге домаће занатлије по целој Србији, нарочито после Првог светског рата.

До тада је у Србију досељен и знатан број странаца, међу којима су Чеси заузимали истакнуто место. Како се у држави осећао велики недостатак школованих људи, повремено су оглашавани у новинама позиви да се настане у Србији. Тако је, на пример, кнез Михаило Обреновић 1862. године позвао чешке музичаре, који су постали најбројнији покретачи и пропагатори музичке културе у Србији. Уз Стевана Мокрањца су, у његовом чувеном квартету, свирала три Чеха. До почетка Првог светског рата су се на истакнутим местима у војсци, јавном здравству, предузетништву и друштвеном животу уопште налазили бројни Чеси (Франтишек Зах, Јован Машин, Едвард Михел, Игњат Бајлони, Богољуб Росулук, Велимир Валожић, Јан Неволе, Франтишек Неквасил), а у бројним породицама је стасавала генерација њихових потомака, рођених у Србији (Karamijalković 2013, 45-85). Београдски Чеси су били окупљени у друштву Лумир, које је бројало око 270 чланова, а културна размена је текла и захваљујући Клубу чешких туриста (Klub českých turistů), основаном 1888. године у Прагу, који је предлагао путовања кроз југоисточну Европу у свом *Часопису туриста* (Časopis turistů).

Завршетак Првог светског рата је представљао прекретницу у сваком смислу, како за српски народ и државу, тако и за Чехе и Чешку, а везе двају народа су интензивирале. Промене граница и стварање нових држава су значиле обликовање нових тржишта. Послератни полет је био видан у свим аспектима друштвеног живота, привредни раст се огледао у успону трговине и индустрије, миграцијама из села у градове, подстакнуте потрошње и увођењу многих новина, посебно у производњи и пласману модних артикала. У погледу моде, утицај Беча је знатно умањен, док су Париз и париски модни салони доминирали, како у већини градова Европе, тако и у Београду. Престоница је имала своје отмено друштво, „beau monde“, које се снабдевало у европским модним центрима, уз београдске радње и салоне. Двдесетих и

тридесетих година XX века најугледнији су били салони Руже Коен, Ребеке Јаковљевић-Амодај, Живке Данкучевић, Ленке Лам Мајер, Шарлоте Алфандари, мадам Грајевске, који су били у стању да понуде „савршене копије париских модела по цени која је била око десет пута нижа од цене оригинала“ (Роровић 2000, 132–133). Почетком тридесетих година, београдски салони су почели да нуде и своје оригиналне моделе, а београдски модни креатори „постали су и јавне личности“ (Роровић 2000, 133). Понуду робних кућа, које су се појавиле на почетку XX века, употпунила је и појава специјализованих продавница – у Београду је 1923. године отворена и прва радња спортских реквизита на Балкану *English Sports House*. Умешни трговци су парирали утицају модних салона оглашавањем у новинама и каталозима. Појавили су се савремени женски и модни часописи, који су промовисали модну одећу као део начина живота. Листајући један од њих, београдски часопис *Жена и Свет* (1925–1941), нашли бисмо детаљне препоруке о линијама, бојама, тканинама и украшавању одеће и аксесоара, затим правила прикладног одевања за одређене прилике или доба дана (рад, спорт, шетњу, поподневне посете, вечере, за одлазак у позориште, на концерт или бал), као и за старосно доба и радни статус (за одлазак на посао или преподневни излазак младе, удате или старије домаћице) и, коначно, за посебне физичке карактеристике (пунија, мршавија, светлог тена и косе итд.). Костими за пролеће – *елегантан костим од загасито плаве, тегет драпеле, блуза од белог крепа, кравата жуто зелена; костим од сержа „боа де роз“, са блузом од беж-крепа на којој је црна кравата [...]* Практична дневна тоалета – *мантил од вунене тканине (каша), са порамком (псецом) и порубима који се провлаче кроз маркиран појас; хаљина од креп-дишена право кројена са појасом од јеленске коже и додатим полама [...]* За дансинг – *хаљина од свиленог ружичастог муслина „ибис“, инкрустација од сребрне чипке, пантљика извезена кристалним цвечицама; хаљина од оранж муслина особито проста кроја, а шик; сва елеганција је у летим наборима [...]* Париски шик – *хаљина-туника од белог жоржета, везена свилом, отвара се на фуру од фине беле чоје; дугачак отворен жакет од беле чоје, везен свилом, украшен белом неуковреном „монголи“ [...]* Најмодернији шешири – *меки шешир од тафта банаана са сламним апликацијама; сламни шешир украшен велурском пантљиком; шешир од црног сатена, пантљика ружичасто гро-греп и седефска ружа [2 (1926)]; [...]* За плажу – *костим од тегет тафта пике, кеп тегет постављен белим са белим инкрустацијама при дну и великим оковратником; костим од белог и црног жерсеја са кожним појасом и шифром [7 (1926)]; [...]* За младе домаћице – *врло практична хаљина од полу делина за кућу украшена са туа де суа; бела платнена кецеља опишвена карираним зефиром [10 (1930)]; [...]* Последњи модели балских хаљина – *комбинована хаљина од тамно зеленог сатена и сребрнastог ламеа; хаљина од црног мат крепа украшена везеним мотивима од шљокица... [1 (1935)]; [...]* Нови модели пролетњих хаљина за канцеларију [2 (1935)]; [...] Енглеска мода за запослену жену [1 (1938)]; *Практична мода за запослене [7 (1938)]; [...]* Париз *предлаже [...]* Враћамо се *жоржету, тафту и кашмиру [10 (1938)]; [...]* Мода *америчке жене [...]* Будућим мајкама [12 (1938)].

Сегмент друштва и привреде који је требало да подржи ово изобиље предлога и захтева била је текстилна индустрија. Нажалост, подаци о хронолошком следу настанка и развоја појединих предузећа у овој бранши није систематизован. Можемо само да констатујемо да је у периоду од 1919. до 1941. године подигнут већи део текстилних фабрика, а појавила су се и прва индустријска предузећа за израду конфекције и трикотаже. Њихова структура, парадоксална у поређењу са управо представљеним модним саветима, заслужује посебан коментар. Наиме, међу њима су биле најбројније **кудељаре**, њих 39 (Апатинска кудељара а. д., државне кудељаре у Бачкој Паланци, Бачком Моноштиру, Бачком Петровцу, Бачком Новом Селу, Тителу, Вајски, Руском Крстуру, своје кудељаре су имале и економија Зобнатица државног Ветсерома (2) у Суботици, као и покрајинско привредно имање у Кулпину и др.). Тек друге по бројности су биле фабрике текстила, њих 17 (Београдска текстилна индустрија у Београду, „Данубиус“, текстилна индустрија у Земуну, Државно текстилно предузеће у Земуну, „Јадран“, текстилна индустрија у Земуну, Југословенска текстилна индустрија у Земуну, „Космај“, текстилна индустрија у Београду, „Обилић“, текстилна индустрија у Крушевцу, Прва бачка текстилна индустрија у Новом Саду, Прва српска текстилна фабрика у Нишу, „Stella“, текстилна индустрија а. д. у Земуну, Текстилна фабрика у Земуну, „Votex“, војвођанска текстилна индустрија у Новом Саду. У Ужицу је радио текстилни завод, касније „Џвијета Дабић“). По бројности, следећу групу је чинило 13 **ткачница** („Алда“, механичка ткачница у Земуну, Државна механичка ткаоница у Новом Саду, Државна плетиона и предиона у Бездану, Државна ткаоница у Сомбору, „Габи“, механичка ткачница у Београду, „Јавор“, механичка ткачница Вуковића и Стојковића у Београду, „Мачва“, механичка ткачница у Београду, Механичка ткачница (бив. Јулија Холбус) у Земуну, „Нада“, ткачка радња Антонија Антића и Београду, „Пларос“, ткачница Поповића и Михајловића у Земуну, „Ткара“, ткачка радионица у Новом Саду, „Тома“, ткачка радња Вит. Радовића и Мил. Манојловића у Београду и др.). Затим следи 10 фабрика **трикотаже** („Елка“, фабрика трикотаже а.д. у Београду, „Меркур“, фабрика плетене и ткане робе Х. Левентала и синова у Суботици, „Меркур“, трикотажа у Зајечару, „Моравија“, фабрика плетених производа а. д. у Београду, Народна трикотажа (бив. Никола Девалд) у Земуну, „Париз“, фабрика трикотаже и тканина у Београду, Подржављена творница, предиона вуне и трикотажа у Шиду, „Посавина“, фабрика трикотаже и рукавица у Умки, „Сава“, фабрика трикотаже у Земуну, „Спорт“, фабрика трикотаже у Београду, Трикотажа у Бачкој Паланци, Трикотажа и фабрика у Сремској Митровици, „Војводина“, државна трикотажа у Бачкој Паланци и др.). Међу малобројнима, али ипак присутнима, биле су фабрике **свиле**, њих 8 (већина у Новом Саду, по једна у Новом Кнежевцу и Београду и „Дунав“, творница вештачке свиле у Сомбору), **предионице вуне** и **фабрике вунених тканина** (Државна предионица вуне у Ердевику, Државно предузеће за прераду вуне у Параћину, Фабрика вунених тканина у Грделици, „Текстил“, фабрика вунених тканина у Земуну, затим у Лесковцу, Кули и др.), као и специјализоване фабрике **рубља**, **чарапа** и **шешира и капа** („Лента“, фабрика рубља Леонтија Јовића у Београду,

Плетионица чарапа у Сенти, Прва сенћанска фабрика чарапа у Сенти, „Рота“, индустрија шешира и капа у Јагодини, „Сладек“, творница шешира, филца и туљаца у Вршцу, „Зора“, творница рубља Душана Стефановића у Краљеву). Уз то, индустријализована је и израда *завеса и тепиха* (Домаћа индустрија завеса и тепиха у Београду, Фабрика тепиха и простирача у Новом Саду, „Мекка“, ткаоница источних тепиха у Суботици, Прва југословенска творница тканина за намештај у Сомбору), а постојали су и погони за израду пантљика, чипки, и за прераду *памучног конца* (Фабрика Смедеревске кредитне банке за прераду и ткање памука у Нишу) (Kosić 1999, 115–138).

Јасно је да је ратом девастирана Србија доживела привредни препород у оквиру нове државе, као и да је грађанство постало бројније у низу градова. Већина аутора ипак сматра, што и овај поглед на архивске податке потврђује, да је индустријализација била тек у повоју, а грађанска класа „танка“, како по уделу у укупном становништву, тако и по својим материјалним могућностима. Закључујемо да илустрација „модног диктата“, коме је требало да се повинују читатељке листа *Жена и Свет*, представља резултат тежње да се пружи садржај који задовољава више потреба. С једне стране, требало је пренети информације малобројним женама које су такав диктат могле да прате. Затим, оквир читалачке публике је требало проширити и на оне које су могле да примене понуђену рафинираност и естетику, у оквирима својих могућности. С друге стране, гламурозна слика елите је приказивана и онима којима је такав стил живота био недостижан, али прижељкиван.

Економска криза, која је од почетка тридесетих година потресала свет, није била без одјека и у међуратној југословенској држави. Бројна предузећа су мењала власнике, или пословала са смањеним капацитетима, грчевито се борећи за опстанак. Нестабилно светско тржиште је, свакако, непогодно утицало на предузећа која су пословала захваљујући учешћу страног капитала и оснивањем својих представништава у иностранству, али су опстајала, пре свега захваљујући јефтиној радној снази и сеоском становништву. Регистровано у Лондону као *Cotton Yarn and Textiles trading Co. Avramovitch LTD*, Акционарско друштво Аврамовић за трговање памуком и текстилијама *ад Београд* пословало је као извозник на енглеско тржиште од 1930. до 1941. године. Слично њему, *Друштво за увоз текстилних производа ад Београд*, регистровано као *Societa per l'importazione el'esportazione di prodotti tessili ed industriali s. a. (Induvoz S.A.)*, у којем је већински капитал био италијански, било је усмерено ка Италији (АЈ, 65-1210-2149). Документи о пословању *Прве српске фабрике конфекције а.д. Београд*, основане 1922. године, омогућавају детаљан увид у проблеме, као и у организацију рада. Оснивачи и већински власници су били *Коста Илић и синови а.д.*, а управни одбор су чинили, осим Владе Илића, индустријалци и угледни грађани: др Геден Дунђерски, индустријалац из Новог Сада; кнез Георг Маврокордати из Хајдучице, велепоседник Стеван Најман, индустријалац из Беча. Њихово предузеће, основано за „подизање модерних стројева за целокупну конфекцију разних артикала и израду тј., кројење и шивење свакодневног одела и рубља у Краљевини С.Х.С.“, највећи део конфекцијске робе је израђивало изван

фабрике, код стручних самосталних мајстора у приватним занатским радњама и задругама. Упркос томе, Извештај Управног одбора од 18. 04 1937. године бележи негативни биланс од 2.729,423 динара. Нова оптерећења теретила су најјефтинију робу (око 20,5%), намењену најширој потрошачкој маси, чија је куповна моћ и иначе била слаба. У Извештају се наглашава социјални карактер пословања: „Наше предузеће, чији је обим рада, према осталим сличним предузећима најмањи, исплатило је на име радничких надница и окружне благајне 1.377.046,36 динара, а пословођама продавница на име њихове зараде 1.355.376,65 динара [...] Ко ће мањак надокнадити? А шта са укупним мањком свих осталих сличних предузећа у држави [...] Производи ће морати да се плаћају скупље... Све ово приморава нас да већ сада размишљамо о ликвидацији свога посла, или да се одлучимо на оснивање кројачких задруга, које су законима ослобођене свих ових терета и ограничења!“ Годину дана касније, 27. 04 1938. године, велике и неиздржљиве „државне и самоуправне дажбине“ рад фабрике свеле су на минимум. Произведено је само онолико колико је било потребно за допуњавање лагера и то „само ван фабрике, преко стручних самосталних мајстора“. Број продавница је знатно смањен, јер су пословале са губитком. У Извештају из 1939. године наведено је да је у јесењој сезони роба пласирана посредовањем трговачких путника (АЈ, 65-1210-2149). Према доступним подацима, српска текстилна индустрија у периоду између два рата заиста потврђује све уочене мане и недостатке (застарелост технологије и највећи број куделара; неусклађеност прераде и производње, што однос ткачница и текстилних фабрика такође потврђује, потпуну зависност од увоза у погледу материјала за прераду), али и неке друге, који су важни за пословање и коначну понуду и квалитет производа. Наиме, интересантно је да се добар део оних који су се бавили текстилном индустријом бавио и другим занимањима, да су сви већи произвођачи тежили да се усмере, ако не одмах при оснивању, онда нешто касније, ка Београду, да је било много лошег пословања и превара. Али кључно је да је српска текстилна индустрија у периоду између два рата готово потпуно зависила од страног капитала, стране радне снаге и сарадње са занатским и кројачким радњама и задругама у доради, тј. изради готових производа. Разлог за ово последње лежи у чињеници да су ти традиционални облици удруживања и рада били ослобођени пореза.

Проблеми са којима се суочавала модна индустрија се нису огледали у начину пласмана луксузних производа крајњим купцима. У Београду су почеле редовно да се приређују пролећне и јесење ревије, на којима су наступали сви произвођачи у вези са модом – осим кројача мушког, а од 1935. године и женског одела, ту су били и обућари, ташнери, крзнари, јувелири, модисти, рукавичари. Прва таква модна ревија организована је 1936. године, а 1938. је приређена и Прва занатска земаљска изложба у Београду са учесницима из целе Краљевине Југославије. Модна изложба приређена овим поводом у павиљону на Сајмишту, али и редовне ревије Секције, пред Други светски рат нудиле су све оно што један „велики европски град може да понуди женској моди“ (Роровић 2007, 328–342). Покретање првог модног часописа 1939. године *Мода у слици и речи*, који је доносио искључиво

фотографије и моделе београдских салона, потврдиће закратко да је Београд ухватио европски модни корак. Оригиналношћу детаља који су се кретали у оквиру општеприхваћених норми одевања јесте основ за препознавање везе која је постојала и са српском примењеном уметношћу развијаном у том периоду, са једне, и дугом традицијом веза, кукичања и плетења, са друге стране. Упркос напорима да се што видљивије и аутентичније прати модни диктат Париза, на улицама српских градова су се често могле видети невешто преузете или комбиноване модне новине. Недостатак аутентичне креативности, претераност и недовољно софистициран став у избору одеће био је уочљив, па и критикован, нарочито када је одевање жена у питању. Оно што је женама које су биле „своје“ и умеле да изразе свој став и себе највише сметало била је немогућност обликовања индивидуалног модног израза. За више друштвене слојеве, елиту, шивење по мери, као и набавка оригиналних модних артикала, није било упитно, али није било ни коментарисано (Prošić Dvornić 2006, 292–490).

У таквом амбијенту су живели, радили и делили пословну судбину са својим послодавцима и подређенима бројни чешки држављани и њихови потомци. Многи од њих су насељени или школовани у Чешкој, односно Чехословачкој, у таласу индустријализације почетком двадесетих година прошлог века. Међу власницима текстилних предузећа су се истицала браћа Холцнер, власници *Југословенске текстилне творнице Браћа Холцнер д.д.* из Загреба, од којих је Павао Холцнер, чехословачки држављанин из Хронова био настањен у Загребу и радио као одговорни технички пословођа. Браћа Ото Холцнер (*Otto Holzner*) и Руди Холцнер (*Rudi Holzner*) били су сувласници сличне фабрике, *Bratri Holznerove* у Хронову. Према извештају од 29. јануара 1935. године, међу 114 радника, од административног, техничког особља, шофера, бравара, стројара, столара, до квалификованих ткачачких мајстора и неквалификованих – 70 радника и 30 женских радница, радили су и Јосип Шнајдер (*Josip Schneider*), са завршеном стручном текстилном школом у Либерцу, Чехословачка, и са десетогодишњим искуством у ткачницама, настањен у Краљевини Југославији од 1929; Бенеш Ото (*Beneš Oto*), чехословачки држављанин, ткачачки мајстор са 23 године искуства, у Краљевини Југославији од 1927; Пешан Јосип (*Pešan Josip*), чехословачки држављанин, ткачачки мајстор са 29 година искуства, у Краљевини Југославији од 1928; Бенеш Јосипа (*Beneš Josipa*), чехословачка држављанка, сновачица на машини за сновање, у Краљевини Југославији борави од 1928. године, као и Черни Емил (*Černý Emil*), ткалац, рођен у Загребу. Ова фабрика је производила „ланене и памучне кројачке тканине за уметак и подставу одела, за постељину и ине кућанствене сврхе (кухињске крпе, 523 туцета); платно за напртњаче, вреће, ролетне, матраце, као и платно за кошуље *оксфорд*, али и копоранско платно за кесе железничких кочица. Укупна производња за 1935. годину је била 847.279 m, у вредности од 8.344.797 динара. Од тога је приватним трговцима продато 94,5%. Предиво је набављано знатним делом и из Чехословачке (AJ, 65-1300-2420).

Београдска текстилна индустрија а.д. односно *Милан Јечменица а.д. Београд*, је основана 1911. године, од 1924. године је кредитирање преузео *Mautner N. V.*, из Ротердама у Холандији, а од 1930. године *Petschek i Komp.* из Прага. У поверљивом Извештају о инвестицијама, непосредно након Другог светског рата, такође је наведено да су Чеси као кредитори демонтирали једну текстилну фабрику у Хрудинама и пренели комплетну прозводњу са машинама у Београд. Пред рат, 1939. године, када је фирма уступила своја кредиторска права фирми *Salay Oil Lands Ltd. Finsbury Parent House* из Лондона, у фабрици је радило од 720 до 750 радника, али у врло лошим условима.

Акционари и запослени Творнице марама Д. Д. Карловац су били Ото Бомл (Otto Böml), члан управног добора, Лудвиг Бомл (Ludwig Böml), инокореспондент и Фриц Бомл (Fritz Böml), дизајнер. Осим њих су у том предузећу, које је 1939. године увозило пређу, између осталих и из Чехословачке, и пласирало целокупну производњу домаћим трговцима, радили и њихови сународници Франц Вајснер (Franz Wiesner), технички пословођа, и Венцел Бок (Wenzel Bock), ткачки мајстор (АЈ, 65-580-15).

У списку иностраних намештеника ткачнице *Мицић и Камлер* из Новог Сада, наведени су, осим Василија Русакова, апсолвента из Русије (рођ. 1879, у Југославији од 1920); Емил Ленке (Emil Linke), апсолвент текстилне школе, ткачки мајстор, чехословачки држављанин (рођ. 1879, у Југославији од 1922); Роберт Кабат (Robert Kabat), апсолвент текстилне школе, ткачки мајстор, чехословачки држављанин (рођ. 1891, у Југославији од 1931); Бруно Кројцингер (Bruno Kreuzinger), апсолвент специјалне текстилне школе за свилу, текстилни цртач, држављанин Чехословачке (рођ. 1911, у Југославији од 1930). У Извештају од 09.03. 1935. године је наведено да запослених има 99, уз два сувласника, од којих је један водио техничке, а други административне послове. Фирма је израдила 200.000 m свилених и 250.000 m памучних тканина, продатих приватним трговинама у земљи. Свилено предиво је набављено из Швајцарске, Француске, Италије, Белгије, Чехословачке и Немачке, а памучно из Италије Чехословачке, Енглеске и Аустрије (АЈ, 65-1210-2472).

Међу запосленима предузећа „Југосвила“ *Шницер и Вермес, ткаоница свилене робе* из Новог Сада, између 31 запосленог, место ткачког и машинског мајстора са завршеном Државном текстилном стручном школом у *Bruntal*-у, Чехословачка наведен је Ванке Рудолф (Wanke Rudolf), настањен у Југославији од 1927. године. Фирма се бавила израдом тканина за кравате од вештачке свиле, вуне и памука из увоза, а помоћно средство, жакард-картони, увожени су из Чехословачке и Немачке, према подацима о пословању од 16. децембра 1934. године (АЈ, 65-1210-2473).

Међу запосленима *Прве југославенске механичке творнице за тканине за намештај* из Сомбора, на месту техничког пословође је радио Јован Славичек, дипломац грађевинске и текстилне стручне школе из Ромбурка у Чешкој (АЈ, 65-1212-2502). *Творница свилених и памучних тканина, Завод за*

бојење, мерцеризирање и апретуру „Драги М. Ристић“ к. г. из Новог Сада је запошљавала чак 10 чехословачких држављана, досељених 1928, 1935. и 1936. године. У поседу предузећа су биле ткачница, фарбара, погон апретуре, штампарија и помоћне радионице, а из Чехословачке су набављани предиво, боје и хемикалије (АЈ, 65-580-3511).

Чехословачки држављани су радили и у Осијеку, где је Алфред Кун (Alfred Kuhn) држао механичку ткаоницу, у којој је предрадник био Драгутин Кун (АЈ, 65-580-3394), као и у Вараждину, где је радила Ткаона Мариборске текстилне творнице Д. о. о. и у њој ткачки мајстори Јосип Ланда (Josip Landa), Јарослав и Јинджих Бајер (Jaroslav и Jindřich Bayer) и Рудолф Херциг (Rudolf Herzig). Иначе, међу сувласницима Мариборске текстилне творнице су била три члана породице Дојч (Deutsch), Бедржих, Арносшт и Павел (Bedřich, Arnošt и Pavel) из места Двур Краловете (Dvůr Králové) (АЈ, 65-580-2477).

Валтер Бахрих (Walter Bachrich), власник *Механичке ткачнице Валтера Бахриха* из Земунa, у извештају од 31. 12 1936. године навео је да је аустријски држављанин, рођен у Бечу. Ткачница је била регистрована на адреси Кеј 5. новембра број 17, Земун. Производили су „цвишенфутер“, поставу и пластику. Просечан број запослених био је 10–13; нажалост, највећи број неквалификоване радне снаге били су малолетници, деца – 3 дечака и 8 девојчица. Сировине је набављао у: Чехословачкој, Немачкој и Енглеској (памучни конац и вуну), а у Швајцарској и Немачкој вештачку коњску длаку. Око 90% произведене робе продато је приватној трговини у земљи, остало, такође у земљи, другим корисницима (АЈ, 65-1210-2149).

Утицај који су бројни чешки држављани имали на развој домаће текстилне индустрије огледао се на више нивоа. Инвестирање капитала је одиграло значају улогу у периоду до Првог светског рата, када су инвестиције те врсте биле кључни фактор индустријализације земље. Србија је била привлачна дестинација за предузетне појединце који нису располагали довољним капиталом да отпочну пословање на развијенијим тржиштима, којима су владали крупнији „играчи“. Могућност да раде за свој рачун и у своју корист, уз релативно мали капитални улог, довела је на ове просторе многе странце, те је кључни капитал долазио из Аустрије, односно Беча, затим из Чешке, а знатно мање из Енглеске и Италије, уз значајно учешће Јевреја, најчешће из централне и источне Европе. Као послодавци, они су развијали специфичну културу пословања, која је подразумевала хуман однос према запосленима и већу меру бриге за њихов социјални статус и добробит. Наравно, сурова правила тржишне утакмице и економска криза, која је обележила велики део међуратног периода, учинили су да та специфичност не буде довољно препознатљива. Извесно је, ипак, да је пословни дух подразумевао одређену меру солидарности између послодаваца и запослених, дојучерашњих потлачених Словена под аустроугарском или турском окупацијом. У погледу квалификоване радне снаге, највећи број мајстора и стручњака је стигао из Чешке, а са њима и драгоцено искуство стечено у сличним, неретко и већим погонима. Како није било доступних специјализованих занатских школа, у већини места у Србији је пресудну

улогу у организовању пословања имало присуство таквих радника, претходно обучених у Бечу или Прагу.

Иако оптерећена манама и недостацима, као што су застарелост технологије, неусклађеност прераде и производње (упадљиво мало предионица, као и конфекционера и трикотаже, у поређењу са ткачницама и текстилним фабрикама), потпуна зависност од увоза у погледу материјала и, кључно, страног капитала, текстилна производња је 1939. године учествовала са 22,4% у целокупној индустријској производњи, а присуство стране радне снаге, посебно чешких држављана у њима, није било ограничено само на веће градове. Територијални распоред фабрика текстилне индустрије које су радиле у периоду између два рата показује да их је највише било на територији Војводине (Нови Врбас, Бачка Паланка, Бачки Јарак, Бачки Моноштир, Бачко Ново Село, Руски Крстур, Сомбор, Сремска Митровица, Кула, Нови Сад, Апатин итд.), затим у Земуну и Београду, али и у Параћину, Лесковцу, Јагодини, Младеновцу, Умки, Ужицу и др. Постојање такве текстилне индустрије, уз снажно ослањање малобројних конфекционера на домаће самосталне занатлије као произвођаче, пружило је подршку изради конфекцијске одеће у малим варошима и селима у Србији, а тиме и модернизацији Србије у одевању. Када су оквири такве производње превазилазили потребе мањих заједница, предузетни кројачи су износили своје производе на пијацама у оближњим већим местима. Варошки и сеоски кројачи су се угледали на веће градове у погледу модела које су нудили, али су њихове „модне креације“ биле прилагођене укусу и потребама мештана средина из којих су долазили и онима којима су продавали своје производе. Виђенији становници српских вароши су, сходно могућностима, одећу набављали у Београду или шили код локалних кројача. У статусном смислу, заснованом на модној одећи, издвајали су се и посебним начином ослвљавања¹ (Timotijević 2007, 596–602). Дубљи корени патријархалне традиције су утицали на строгу поделу послова између мушких, професионалних кројача и бројних самоуких и приучених, али ништа мање надарених кројачица (Menković 2016, 187–205). Интензивни курсеви кројења и шивења које је, ширећи своје тржиште, организовао произвођач шиваћих машина *Сингер*, стигли су и до југа Србије, Косова и Метохије, почетком тридесетих година. Образовање стицано у женским занатским школама, али и на курсевима кројења и веза по целој Србији, резултирало је неком врстом унификације одеће сеоског и градског становништва не само у погледу усвајања модних детаља, већ и у њиховој неисцрпној реинтерпретацији. Управо овај слој занатлија и предузимљивих жена показао је највише виталности у коренитим променама које је донела окупација 1941–1945. године и послератно реструктурирање привреде и друштва.

Стање текстилне индустрије затечено 1945. године, услед ратних разарања, представља суморну слику. Увидом у Инвентар Фонда

¹ Теренска истраживања аутора: Косово и Метохија, 1993–1998; Смедерево и околина, 2008–2010.

Министарства индустрије ФНРЈ за период 1944–1948, у Регистру фирми текстилне индустрије до Другог светског рата уписана је 281 фирма на територији Краљевине Југославије која се бавила прерадом влакана, израдом материјала и текстила, одећом и трикотажом. Нешто мање од половине, 129 фабрика, било је лоцирано на територији Србије. У Регистру текстилних фирми после Другог светског рата уписано је готово пет пута мање – 57 фабрика које се баве текстилном производњом, а од тога 12 на територији Републике Србије, што значи мање од 10% у односу на предратни период². У Регистар индустрије коже, гуме и обуће је до рата уписано 96 фирми, од којих је 31 фирма била лоцирана у Србији (око 30% укупних капацитета). После рата се у Регистру нашло 26 фирми из те бранше, а од њих је само 11 било смештено на територији Србије³.

Одмах после Другог светског рата чланови неких од акционарских друштава основаних непосредно пред рат, као што је било Друштво „Југопамук“ АД у Београду, били су изведени пред суд, јер је акцијски капитал био немачки – прави власник је била фирма *Karlowitz A.G.* у Немачкој. За време рата бавили су се не само трговином и гајењем памука, већ и извозом пољопривредних производа и руде (АЈ, 65-1211-2195). Пресудом Команде града Београда, одлука број 333/44 од 26. марта 1945, *Државно текстилно предузеће „Октобарска слобода“ – Београд*, односно *Фабрика вунених тканина Косте Илића и синова а.д. Београд*, била је одузета од власника, а целокупна имовина је конфискована. Производи *Фабрике трикотаже „Париз“ а. д. Ђорђевић* – Земун, по налогу Народног одбора Петог реона, Одсек за индустрију и занатство, од 17. 04. 1946, а по налогу Центра за текстил, лиферовани су и додељени задругама, приватним фирмама и Управама рудника за искључиву употребу становништва (АЈ, 17-67-3). Доношењем одговарајућих закона је легализована национализација индустрије у целој Југославији.

Слични процеси су се одвијали с друге стране „гвоздене завесе“, наравно са различитим специфичностима. Завршетак рата је донео извесни

² То су: „Дунав и Дрина“, фабрика трикотаже – Београд; „Јавор“, механичка ткачница Бешевића, Вуковића и Стојковића – Београд; Југословенска кудељна индустрија д. д. – Бојани; Јута и конопља а. д. – Бачка Паланка; „Космај“, Текстилна индустрија Пејића и Владимира К. Валчића – Београд; „Париз“, фабрика трикотаже В. Д. Ђорђевића – Земун; Привилеговано а. д. државних фабрика свила – Нови Сад; Прва ужичка акционарска ткачка радионица – Ужице; „Спорт“, фабрика трикотаже Даниела Азриела – Београд; „Текстил“, фабрика вунених тканина М. Стојадиновића – Земун; „Унитекс“, ткачка радња Оскара Хорака – Београд и Задруга за израду и искоришћавање конопље с.о.ј. – Бачки Јарак.

³ То су: „Балкан“, фабрика коже – Ниш; „Бостон“, фабрика обуће и гуме а. д. – Београд; „Етерна“, фабрика коже к. д. – Кула; „Градац“, фабрика коже – Ваљево; „Ика“, индустријско предузеће за производњу разних израђевина од коже Матавуља и Панића – Београд; Југословенска крзнарска индустрија а. д. – Инђија; „Југовулкан“, фабрика гумених производа а. д. – Земун; „Меркур“, индустрија ташни, власника Блажек М. Геза и Ајзенхут Фрањо – Бачка Паланка; „Нутриа“, фабрика коже и крзна Драгослава В. Гавровића – Ужице; „Тигар“, фабрика гума Димитрија Младеновића Гаге и браће Цекић – Пирот; „Узор“, модерно ташнерско предузеће Стојановића и Нешића – Београд.

ентузијазам и очекивање да Праг постане модни центар. Почео је да излази часопис *Стил*, одржаване су модне ревије, а кројачи и модисти су излагали на Прашком трговинском сајму. Уз несташице тканина, кројачи су од 1947. године били оптерећени и порезом на луксуз. Модни салони су гушени интервенцијама државе у корист конфекције – фабрици-предузећу из Простејова у Моравској званично је додељено да производи све врсте одеће. Слично томе, број струковних удружења је смањен државним декретом – сви су се нашли у „Централној асоцијацији чехословачких занатлија“ (*Úsřední svaz československých řemesel*). Од 1948. године су груписана и удружења привредника, а у периоду 1949–1952. године оваквим груписањем обесмишљена удружења су обустављала активности и постепено се гасила (Uchalová 2011, 51).

У погледу модних салона, у Југославији је постојао законски оквир за њихов опстанак (могли су се регистровати и запошљавати до пет радника), као за велики број занатских радњи укључених у израду одеће по мери, или конфекцијску производњу и дораду, али је тај опстанак зависио од тржишта. Куповна моћ у првим послератним годинама је у целој земљи била веома мала, али је стабилно расла. С друге стране, медији масовне комуникације, пре свега штампа и радио, пласирали су фигуру друштвеног активисте-револуционара, који се не обазире на одећу, као модел пожељне личности у комунистичком друштву једнакости и слободе. У том контексту, модни салони нису имали своје место у друштву, као ни праћење моде, што је у Београду остварено, али не и у Загребу. Један од разлога може бити тај што су београдски салони били у поседу Јеврејки и руских емигранткиња, које су тешко страдале у време немачке окупације, или у власништву богатих Београђанки, према којима су локалне власти поступале оштро, као према „класном непријатељу“, након ослобођења. У Загребу, пак, предратни модни салони Виолете Дрезме, Тилде Степински и Жужи Јелинек наставили су са радом, нудећи своје услуге делимично измењеној клијентели, све док привредни токови нису изменили модну индустрију у целини⁴. Осиромашено тржиште, као и велики удео нових придошлица из села у градове, подржао је самосталне занатлије кројаче, као и оне окупљене у кројачким задругама. Њихово пословање се наставило до краја шесдесетих година XX века, када се постепено гасило, како се развијала, нарочито у стручном и естетском смислу, производња конфекције.

Талас индустријализације од почетка педесетих година XX века није сврстао текстилну индустрију међу приоритетне гране привреде, којој би био посвећен посебан, јединствен програм обнове и развоја. Њени стални пратиоци су били застарелост технологије (преко 70%) и низак ниво аутоматизације, зависност од увоза (преко 95% опреме и више од половине

⁴ Салон Виолете Дрезме је након рата променио само име и пословао до 1953. године, када се ова успешна пословна жена трајно настанила у Паризу. Жужи Јелинек је такође несметано наставила са радом, израђујући и неке од тоалета Јованке Броз, док јој није понуђено да стане на чело државног конфекцијског предузећа.

сировина, посебно памука, свиле и квалитетних боја), ослоњеност на женску радну снагу (преко 70%) и ниска квалификациона структура запослених. Непостојање адекватне сировинске базе, упркос стварању домаћих капацитета за супституисање природних текстилних влакана синтетичким, продубило је јаз између примарне и финалне производње. Убрзани развој одевне индустрије, трикотаже и конфекције је допринео одржавању радно-интензивног карактера индустрије, технолошки застареле опреме, смањивању продуктивности рада и продубљивању системске неусклађености у текстилном комплексу. Предимензионирани капацитети одевне индустрије у односу на домаћу производњу предива и тканина, као и у односу на могућност пласмана на домаћем тржишту, на којем је увоз представљао јаку конкуренцију, утицали су на развој послова дораде. Зато је стратегија развоја текстилне индустрије у току већег дела XX века окарактерисана као *имитативна*, јер се заснивала на преузимању стандардних производа и технолошких решења иностраних партнера, а у далеко мањој мери је развијана адаптивна стратегија (Urošević, S., Cvijanović, J. M., Đorđević, D. 2004, 88–91).

Гушење приватне иницијативе је представљало дисконтизитет, који је ослабио и, после неког времена, прекинуо утицај чешких текстилаца на ту индустрију у Србији. Други фактори су, ипак, били пресудни. С једне стране, затварање границе према Западу је осујетило нову имиграцију из Чешке, као и из других земаља Источног блока, која би освежила већ делимично асимиловане породице чешког порекла. Подједнако је затворена била и текстилна индустрија обеју држава, организована у мамутска предузећа-комбинате, чија је делатност контролисана политичким одлукама из партијских кругова. Кључни разлог је, ипак, представљала чињеница да чешка текстилна индустрија није више могла да понуди стручњаке, који би и у послератној Југославији били добродошли у свим гранама текстилне индустрије, укључујући и конфекцију. Затварање у оквире „строго контролисаних“ предузећа и планске привреде јако је успорило модернизацију производње одеће, која је у свету текла веома брзо. Коначно, чешка текстилна индустрија је изгубила престиж који је имала у српском и југословенском друштву још од последњих деценија XIX века, када је Брно, са својим погонима за израду претежно вунених штофова, било називано „аустријском Манчестером“, а чешки предузетници снабдевали тадашњу Аустроугарску својим тканинама и наступали као извозници у престижним градовима Европе (Mertová 2015). Већ од средине педесетих година и појаве фармерки и цинса, шушкаваца, тергал сукњи, звонцара у комисионима и на црном тржишту у Југославији и Србији, отвореност земље према Западу, пораст личних доходака и потрошачких аспирација и навика, учинили су да источноевропска модна производња задуго постане парадигма *старомодности*⁵ и *неукуса*⁶. Један историјски кратак тренутак, у којем

⁵ Пре свега због односа према мини сукњи, прим. аут.

⁶ Базар, 28. март 1970. и Практична жена, 10. септембар 1970.

инвестициони капитал није био проблем у Србији захваљујући западним кредитима који су обилно пристизали, учинио је да се смер утицаја преокрене и да за већи део источне Европе југословенска модна индустрија постане цењена и престижна. Али, традиционално и конзервативно, у суштини и даље „контролисано“ друштво, није било спремно да прихвати модно обликовање културног идентитета. Бирократизована мода, представљана бираним круговима партијских елита, омогућава барем донекле настављање паралеле између судбина чешке и српске модне индустрије, као и њихова судбина на самом крају XX века, са новом променом међународних односа и структуре светске привреде, после којих текстилне индустрије обеју земаља нису могле да се опораве и стану на своје ноге. Узајамни утицаји, пак, можда ће моћи да се обнове једном у будућности.

Литература

- Karamijalković, Nenad. 2013. *Česi u Srbiji i Crnoj Gori i Česi u Šumadiji*. Kragujevac: Centar za kreativni razvoj „Prsti“.
- Kostić, Vasilije. 1999. *AJ-17 Fond Ministarstva industrije FNRJ : 1944–1948*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
- Menković, Mirjana. 2016. Razvoj zanatstva i uticaj krojačkog zanata na promene u odevanju seoskog stanovništva u opštini Smederevo u 20. veku. *Smederevski zbornik* 5 : 187–205.
- Mertová, Petra. 2015. *Textilní tvorba brněnských firem*. Strážnice: Národní ústav lidové kultury.
- Popović, Bojana. 2000. *Moda u Beogradu 1918–1941*: [katalog izložbe]. Beograd, Muzej primenjene umetnosti.
- Popović, Bojana. 2007. „Odevanje i moda u Srbiji u prvoj polovini 20. veka“. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, priredio Milan Ristović. Beograd: Clio.
- Prošić-Dvornić, Mirjana. 2006. *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*. Beograd: Stubovi kulture.
- Timotijević, Miloš. 2007. „Grad u unutrašnjosti : oblici, prostori i granice privatnog i javnog u 20. veku“. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, priredio Milan Ristović. 579–611. Beograd: Clio.
- Uchalová, Eva, ed. 2011. *Pražské módní salony, Prague Fashion Houses : 1900–1948*. Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum v Praze, Arbor vitae.
- Urošević, Snežana, Cvijanović, Janko. M., Đorđević, Dejan. 2008. „Unapređenje obrazovnog nivoa zaposlenih u tekstilnoj industriji Srbije.“ *Industrija* 36 (3): 88–91.

Примљено / Received: 19. 01. 2017.

Прихваћено / Accepted: 21. 08. 2017.